

HENRIK MEINANDER

I FJÄRRAN HÖRS TRUMMORNAS DOFVA DÅN -

Tre perspektiv på militärövningarna vid svenska läroverk 1863-1917

Svensk socialhistorisk forskning i all ära, men faktum är att den sällan - om ens någonsin - har lyckats beskriva den svenska borgerlighetens distinktioner och frustrationer lika övertygande som filmregissören **Bille August**. Dennes dramatisering av Ingmar Bergmans barndomsminnen *Den goda viljan* blev en verklig publiksuccé när den för några år sedan visades i svensk och finsk TV. Publiciteten berodde naturligtvis till en betydande del på att filmen handlade om den store Bergmans uppväxtmiljö, men lika klart är att den lovordande kritiken bottnade i regissörens förmåga att beskriva huvudpersonen, teologie kandidat **Henrik Bergmans** osäkerhet och irritation över att inte behärska bordsskicket och konversationsformerna i fästmöns högborgerliga hem. Regissören bröt nämligen här på ett uppfriskande sätt mot folkhemsparadigmet, som på sin höjd tillåter att man skämtar om dylika känslor. Att beskriva dem som identitetsskapande förmimmelser har inte riktigt passat ihop med idén om Sveriges 1900-talshistoria som ett modernt och rationellt projekt.

Som känt har borgerligheten och borgerskapet under det senaste decenniet varit föremål för allt större uppmärksamhet i den s.k. nya socialhistoriska forskningen. Denna forskning har huvudsakligen bedrivits inom ramarna för den historiesyn, som det moderna projektets framstegsoptimism genererat. Sekelskiftets borgerliga sedvänjor och värderingar har således beskrivits som en länk mellan den äldre ståndskulturen och senare tiders välfärds-samhälle; trots sina privilegier och översittarfasoner var tidens borgare urtypen för den moderna människan; disciplinerad, välutbildad och socialt präktig.

Svagheten med denna rätlinjiga tolkningsmodell är förstås att den utgår från en idealtyp, som ger en alltför svartvit bild av borgerskapets sociala sammansättning och kultursyn. **Jürgen Kocka** har därför på ett träffande sätt definierat 1800-talets tyska borgerskap med ett antal negativa karakteristika: det var varken aristokratiskt, andligt, ruralt, militärt eller av lägre klass. Den samlande faktorn för denna nya heterogena borgerlighet kom därför att bli en uppsättning kulturella koder, framförallt då inom estetikens och familjeidealens sfärer.¹

I Norden har den socialhistoriska forskningen inte ännu samlat sig till liknande breda definitionsförsök, också om t.ex. **Martin Åbergs** dissertation om Göteborgs kommersiella borgarklass före första världskriget på ett intressant sätt stöder Kockas karakterisering; trots märkbara skillnader i förmögenhet och inkomst hade de flesta borgarhemmen en mycket ensartad utrustning av statusklenoder, såsom tavlor, böcker och ett piano.²

Borgerlighetens särdrag har inte heller dryftats särdeles systematiskt av nordiska idrotts- och kroppshistoriker. **Claes Ekenstams** Elias-inspirerande analys av svenska etikett- och hygienföreskrifter saknar en problematisering av idéernas verkliga genomslagskraft.³ Bland de få idrottshistoriker som haft en bredare strukturell vinkling har analyserna inte

ännu utmynnat i synteser som nämnvärt skulle nyansera bilden av den nordiska borgerligheten under 1800- och 1900-talen.

Jag kommer i det följande att uppskissera tre olika strategier för hur man inom idrotts- och kroppshistorisk forskning kunde gå vidare på denna front. Som *case study* har jag valt militärövningarna vid de svenska läroverken, som var ett obligatoriskt inslag i gymnasiesternas läroplan mellan 1863 och 1917. Innan jag ger exempel på vad för slags perspektiv på borgerligheten som öppnas med hjälp av de tre strategierna skall jag i korthet redogöra för hur militärövningarna verkställdes.

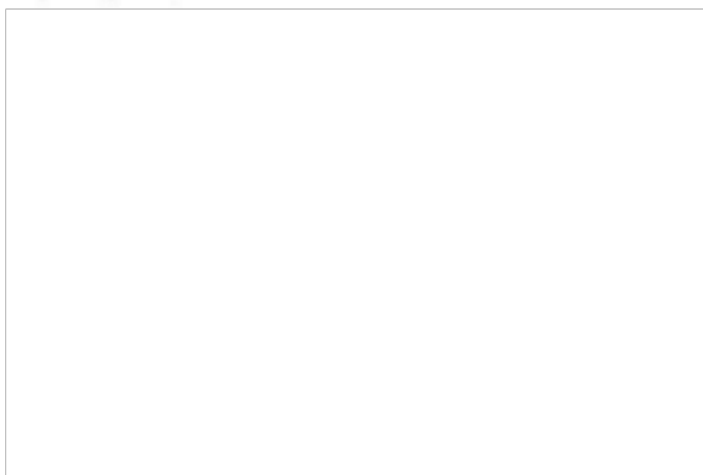
Gymnastikundervisningens militaristiska bevekelsegrunder spelade en betydande roll i de nordiska läroverken genom hela 1800-talet. Symptomatiskt nog var det först under och strax efter Napoleonkrigen som statsmakten i de fyra länderna började visa ett verkligt intresse för att introducera ämnet i den obligatoriska undervisningen. Runt Europa hade Napoleons värnpliktsarmé fått upp beslutsfattarnas ögon för olika sätt att mobilisera civilbefolkningen; när gymnastikundervisningen således under 1830- och 1840-talen gradvis fick ett permanent fotfäste på läroverkens undervisningsschema skedde det i uttalat syfte att träna den uppväxande eliten i disciplinära färdigheter. Hälso- och moralaspekter förnekades inte och fick ofta t.o.m. dominera i pedagogiska skrifter, men kom först under 1880-talet att få tyngdkraft i den politiska debatten och på regeringsnivå. Som bekant kom ämnet för pojkarnas del att behålla sin strama, oftast öppet militära karaktär långt in på 1900-talets andra hälft.⁴ Lärarkårens officersförankring var stark och de kollektiva gymnastikövningarna verkställdes åtminstone ännu under 1970-talet enligt samma kommandoteknik, som 1700-talets lineära infanteritaktik hade föreskrivit.

Militärövningarnas införande som ett obligatoriskt inslag i de svenska läroverkens fysiska fostran 1863 framstår inte som något särdeles revolutionerande mot bakgrunden av denna didaktiska tradition. Men vid närmare granskning framgår att vapenhanteringen togs med på läsordningen snarast p.g.a att statsmakten befarade att skarpskytterörelsen skulle ta över initiativet inom skolorna. Åren strax därförinnan hade ett antal läroverk runtom i Sverige arrangerat frivilliga militärövningar för sina gymnasister - oftast i nära samarbete med lokala skarpskytteföreningar. Den statliga kontrollens införande vann stöd inom konservativa militärkretsar, som länge motsatte sig idén om en folkarmé och gärna såg att medelklassliberalernas försvarsintresse dämpades.⁵

Med 1866 och 1870 års direktiv specificerades och skärptes kraven: de två högsta gymnasieklasserna befriades från den ordinarie gymnastikundervisningen i början och i slutet av varje läsår för att drillas i exercis och vapenhantering. Kommandot och handledningen skulle skötas av en officer i aktiv tjänst, vars avlöning ombesörjdes av kronan, ifall inte denne - vilket dock vanligtvis var fallet - var skolans gymnastiklärare. Fr.o.m. 1866 avkrävdes skolorna detaljerade rapporter över hur övningarna hade verkställts. Avdelningarnas storlek, övningens karaktär, arsenalens omfång och de avlossade skottens antal antecknades och sändes till Gymnastiska Centralinstitutets direktion, som ansvarade för inspektionen.⁶

Rapporterna publicerades även i skolornas årsredogörelser och en genomgång av dem visar att direktiven åtföljdes överraskande väl, isynnerhet i jämförelse med den militärexcercis som i samma tider introducerades vid norska och danska läroverk. En orsak till detta var helt uppenbart att det svenska skolväsendet systematiserades och centraliserades i snabbare takt än grannlänernas, vilket kom att underlätta kontrollen. Av stor betydelse var även yrkesmilitäernas och medelklassliberalernas positiva inställning till övningarna. Ett viktigt uttryck för denna konsensus var grundläggningen av *Föreningen för befrämjande av skolungdomens vapenöfningar* år 1868. Föreningens styrelse bestod av välkända stockholmare och till ordförande valdes regelmässigt officerare på överstenivå. Dess egentliga uppgift var att ekonomiskt stöda skolornas arsenalinköp, men fr.o.m. 1877 anordnade föreningen årligen omfattande skjutövningar för skolungdomen på Ladugårdsgårde, ett stort övningsfält nordöst om Stockholm.⁷

Skjutövningarna föregicks av fältgudstjänst kring Carl XIII:s staty och utmarsch till Gärdet i hierarkisk ordning, så att elitskolan Norra Latin paraderade i spetsen och folkskolepojarna kom sist. Paraden genom inre Stockholm fick stor betydelse för övningarnas popularitet. Den ägnades översvallande uppmärksamhet i den borgerliga pressen fram till våren 1917, då Riksdagen på socialdemokratiskt initiativ beslöt att slopa det militära inslaget i undervisningen. Övningarna hade vid det laget inskränkts till höstterminens början och alltmer koncentrerats på skjutövningar, men detta hade föga minskat deras prestige i borgerskapets ögon.⁸

Stockholmsskolornas tävlingsskjutning å Ladugårdsgårde 1877.

Vilka perspektiv på borgerligheten erbjuder då dessa militärövningar? Den första av de tre strategier, som kunde tänkas vara användbar även i detta fall är naturligtvis en uppföljning och komplettering av tidigare forskning på området. Strategin faller i allt väsentligt inom ramarna för det moderna historietänkandet, som utgår från att det förflutna tillsammans med nutiden bildar en helhet, som sammanbinds av den historiska utvecklingen. Av central betydelse för detta synsätt är tron på att det finns en rationell metod, med hjälp av vilken vi kan utforska vad som egentligen hände. Källkritiken skulle således erbjuda oss empiriska fakta, som vi sedan tolkar och därigenom omvandlar till historia.

I vårt exempel leder denna strategi till att uppmärksamheten fästs vid de frågor, som lämnats obesvarade eller behandlats bristfälligt av tidigare forskning. Den nitiske forskaren upptäcker snabbt att **Jan Lindroth** och **Henrik Meinander** i sina undersökningar inte egentligen har utrett hur medvetet skarpskytterörelsens engagemang till en början var. Han går därför metodiskt genom alla källor, som förtäljer något om de frivilliga initiativ som togs i skolorna före 1863, och kommer troligtvis fram till att det inte var skarpskytterörelsen som sådan, utan ett antal av dess inflytelserika medlemmar och gynnare som av olika skäl aktivt medverkade i denna sak. En annan bristfälligt utforskad fråga, som väntar på svar av varje historiker med passion för källfynd och avslöjanden, är orsaken till att Riksdagens borgerliga majoritet våren 1917 plötsligt böjde sig för socialdemokraternas krav på att skolungdomens militärövningar skulle dras in. Var det mer än den sinande statskassan som tvingade dem till denna eftergift? Och i så fall, kan den ryska februarirevolutionen och den inhemska livsmedelsbristen, som i samma tider ledde till upplopp och plundringar i Stockholm, ha öppnat de borgerliga ledamöternas ögon för möjligheten att läroverksungdomens vapenskrammel skulle provocera arbetarklassen till en liknande beväpning?

Också om vi skulle ställa siktet högre och analysera militärövningarna i en vidare ideologisk och social kontext tenderar denna strategi, som ytterst alltid har som objekt den historiska utvecklingen, att fungera som en inledande beskrivning av hur den moderna välfärdsstaten, enkannerligen folkhemmet, kom till. Forskningen har i detta fall benägenhet att snegla framåt i tiden, för att ur konsekvenserna av en process finna dess drivkrafter. Det vore väl elakt att kalla all dylik forskning för apologetisk, men vi kommer inte ifrån att den lätt leder till att vår karakterisering av sekelskiftets borgerliga identitet och världsbild sker i skenet av de jämlikhets- och solidaritetsideal, som 1920- och 1930-talens offentliga debatt och socialpolitik drev igenom på bred front. Följden är att vi ser borgarskapets begeistring över parader och vapenhantering som en slags militär fetischism eller kollektiv feber, som effektivt kurerades av krigskorrespondenternas blod- och granatsplitterfulla rapporter och de av upplysta riksdagsmännen. Ett ypperligt exempel på detta "upplysta" synsätt står att finna i **Herbert Tingstens** dräpande skildring av sina egna erfarenheter av exercerandet i början av 1910-talet.⁹

Problemet med detta utvecklingsperspektiv är följaktligen att det inte tar på allvar den samtidskänsla, som intresset för det militära skådespelet och ordningen på sitt eget sätt avspeglade. Det är inte en slump att det har varit lättare att fördjupa sig i mellankrigstidens finska skyddskårskultur. I Finland fick borgerskapets paramilitära verksamhet sin historiska giltighet av att landet drogs med i båda världskrigen - i Sverige miste den mycket av sin trovärdighet just p.g.a. att man lyckades undvika dessa världsbränder!

Den andra av de tre inledningsvis aviserade strategierna tar medvetet avstånd från denna fixering vid den historiska utvecklingen. Och eftersom den bygger vidare på den kritik, som alltsedan slutet av 1700-talet riktats mot det moderna projektet, är en av dess hörnstenar påståendet att det inte finns en odelbar Historia, utan endast olika sinnesbilder av och berättelser om det förgångna. Historien blir i detta perspektiv något av en fiktion, vars relevans inte mera bestäms huvudsakligen av den positivistiska forskningens regler, utan av framställningens retoriska och estetiska effekter.

När vi i vårt exempelfall följer denna strategi, som i sin medvetna form bör betecknas som postmodern, öppnar sig sannerligen helt andra perspektiv på den borgerliga identiteten. Istället för att söka upp källor som förklarar varför riksdagen beslöt att införa och sedermera slopa militärövningarna skulle forskaren fästa speciell uppmärksamhet vid de känslor och passioner som den uppväxande elitens offentliga mönstringar väckte och höll vid liv. Syftet vore att tvinga läsaren att konfronteras med en motbild, med något som inte har uppenbara genetiska samband med senare händelser. Med hjälp av inventarieförteckningar, årsredogörelser, tidningsnotiser och andra samtidsimpressioner skulle forskaren rekonstruera en hel mikrovärld, vars dynamik skulle frammanas i formen av det som kulturanthropologerna vet kalla för "tät beskrivning".¹⁰

Berättelsen skulle utan tvivel visa att denna kollektiva ritual ingalunda uttryckte en unison borgerlig statslojalitet. Den skulle visa att en hel flora av patriotiska känslor och medborgerideal fick sin näring ur detta skådespel. För den lågadlige officeren, som stod för regin, framstod den militära inramningen inte som något märkligt utan som en garanti för att tillställningen hade en klassutjämningseffekt.¹¹ För läroverksrektorn, som förstod händelsens pedagogiska innebörd i en mer specifik betydelse, var paraderandet genom innerstaden en del av den nyhumanistiska karaktärsdanning, som formade ungdomen till en rättrådig elit i statens och den högre bildningens tjänst.¹² För eleven i ledet var mönstringen och hanteringen av de blänkande vapnen däremot en form av social distinktion, en slags morsk uppvisning för förbipasserande springpojkar och arbetare.¹³ Händelsen var kollektiv, men dess innebörd fick lätt individuella tolkningar.

Konstellationerna borde egentligen beskrivas i multimediaform; den täta beskrivningen kunde kryddas med illustrationer, reproduktioner, ljudeffekter och filmsnuttar; läsaren, som också är åskådare och lyssnare, skulle erbjudas ett spektrum, som på äkta postmodernt manér har något drömligt över sig.

Driven till sin spets skulle denna strategi förstås leda till en fullständig relativism och omöjliggöra vår undersökning av den borgerliga identitetens dimensioner. Om vi vägrar att se på den aktuella mönstringen vid Carl XIII:s staty ur en övergripande synvinkel kan vi svårligen föra en analytisk diskussion om varför olika parter upplevde händelsen på olika sätt och vad detta i så fall avslöjar om den borgerliga världsbildens mångfald och enhet. För att följa **Jörn Rüsens** argumentering bör vi medge att historien inte existerar som en odelbar entitet men samtidigt inse att vi behöver visionen om dess enhetlighet för att kunna tänka historiskt.

Rüsens lösning, eller rättare sagt utkast till lösning, är också utgångspunkten för den tredje och sista av de strategier, som jag lovat diskutera. En av hans centrala poänger är att vi inte kan bortse från det faktum att vi vet mer än människorna i det förflutna. Det är inte rimligt att förtränga denna kunskap bara för att högakta värdet av deras medvetenhet och självförståelse. Vi måste således operera med idén om en ständig och övergripande moderniseringsprocess - oberoende av om dåtidens människor uppfattade saken så. Endast den vägen kan vi undvika att den mikrohistoriska analys, som vår andra strategi föranledde, hamnar i en historielös återvändsgränd.¹⁴

Rüsens syntes av mikro- och makrohistoriska perspektiv kunde egentligen betecknas som en med teoretiska utläggningar uppstyld version av det traditionella receptet för god historieforskning, om det inte vore för hans krav på att den historiska tolkningen även skall ge utrymme åt kontrafaktuella utläggningar och på allvar värdesätta den mänskliga subjektiviteten. Jag har redan givit exempel på hur det subjektiva perspektivet berikar vår syn på skolungdomens militarism. Det kontrafaktuella perspektivet är minst lika uppfriskande; tänk om Sverige hade ingripit i slesvig-hollsteinska kriget eller av någon anledning hade hamnat med i första världskriget på axelmakternas sida. Då skulle en av folkhemsidologin färgad analys, med långa referat av kommittébetänkanden och ingående redogörelser om riksdagsbeslut, kännas aningen förlegad. Vi skulle istället försöka utreda på vilket sätt militärövningarna formade det uppväxande borgerskapet till ett så stridbart släkte, att det med iver drog ut i krig mot Ryssland och sedan tyvärr gjorde sig skyldigt till veritabla massarkebuseringar av finska rödgardister. Också om det sistnämnda skenariet inte helt saknar verklighetsgrund är det bäst att jag stannar här för att inte beskyllas för att plagiera **Sven Hedin**.¹⁵

Medge dock att det kontrafaktuella perspektivet tvingar oss att mer på allvar dryfta vilket inflytande denna långvariga och systematiskt genomförda drill hade på borgerskapets inställning t.ex. till försvaret eller till arbetarklassen. Tingstens hågkomster präglades av en försonande ironi över det patos, som militärövningarna förknippades med, men frågan är om hans grepp hade varit likadant om allt hade utmynnat i ett inbördeskrig av finsk modell.

Vilken av dessa tre strategier skulle jag själv helst välja? Förstås Rüsens recept, men här bör det ärligt erkännas att jag inte riktigt tror att den av honom beskrivna balansgången mellan rationellt framskridande makrohistoria och subjektivt pulserande mikrohistoria är möjlig för mer än ett fåtal historiker. Men försöka duger!

Källhänvisningar

1. Jürgen Kocka, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert", i verket Jürgen Kocka (Hg), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1987) s. 42-43.
2. Martin Åberg, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt föetagande i Göteborg 1850-1914* (Göteborg 1991), s. 131-152.
3. Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700-1950* (Stockholm 1993), se t.ex. s. 162-165.
4. Henrik Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880-1940* (Helsinki 1994), s. 81-122.
5. Gustaf Nyblaeus, *Om militarism och patriotism. Några ord i försvarsfrågan* (Stockholm 1875), s. 6-11; Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood*, s. 173-176.

6. Ibid., s. 83-84.

7. Artur Dunér, *Skytteväsendets historia. En 100-årig kulturkrönika* (Stockholm 1933), s. 502-505; Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood*, s. 174-175.

8. Ibid., s. 177-181.

9. Herbert Tingsten, *Mitt liv. Ungdomsåren. Andra upplagan* (Stockholm 1961), s. 97.

10. En bra introduktion i ämnet hittas i ett mikrohistoriskt temanummer av *Suomen antropologia* 1/1995. Se speciellt Matti Peltonens presentation "Carlo Ginzburg and the New Microhistory", s. 2-11.

11. *Aftonbladet* 12.9.1912.

12. Henrik Meinander, "Karaktärsdaning framförallt! En skiss av Carl Svedelius, pedagog och idrottsideolog av nordiska mått", *Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1991* (Stockholm 1991), s. 88-89.

13. Tingsten, *Mitt liv*, s. 97-121.

14. Jörn Rüsen, "Historiatiede modernin ja postmodernin välissä", *Tiede ja Edistys* 4/1992, s. 278-279.

15. Hedins framtidsskenarier i *Ett varningsord* (Stockholm 1912) och *Kriget mot Ryssland* (Stockholm 1915) kan i detta avseende med fördel kontrasteras mot Heikki Ylikangas beskrivning av rikssvenska officerares engagemang i inbördeskriget 1918; *Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa 1918* (Porvoo 1993).